

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ 30” травня 2019 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.2 Русь-Україна (Київська держава).

План

1. Слов'янські племена VI-IX ст. Перші державні утворення східних слов'ян. Культура східних слов'ян.
2. Виникнення і формування державності у східних слов'ян.
3. Етапи розвитку Київської держави, їх основні риси.
4. Запровадження християнства, його вплив на подальший розвиток держави та культури.

Час проведення: 2 години.

1. Східні слов'яни. Східнослов'янські племена і давні племінні союзи VI — IX ст. Їх культурний розвиток.

Історія України I тис. н.е. є історія праслов'янських і слов'янських племен. Предками східних слов'ян є давні слов'яни, етногенез яких досі чітко невизначено. Найбільш поширені 2 гіпотези походження слов'ян - **автохтонна (корінне населення) та міграційна (прийшлое населення).**

Чеський вчений-славіст П.Шафарик вважає природною слов'ян сучасні території Волині, Поділля, Галичини, його співвітчизник Л. Нідерле – регіон від Ельби до Десни, польські вчені шукали її між Віслою та Одером, російські вчені вважають, що це були території між Ельбою та Дніпром.

Не визначено і походження самого терміну "слов'яни". Одні вчені вважали, що у його основі знаходилося поняття "слава" або "слово", римські історики виводили його від слова "склавіни" від німецького Sklave – раб, англ. – slave. Слов'янознавці Центральної Європи вважають, що воно походить від слова "людина", а радянський мовознавець А.Марр виводив його від назви скіфів-сколотів.

Сучасні дослідники зазначають, що 10 археологічних культур на території України мали аналоги німецької, фракійської, кельтської, балтської культури. Київська археологічна школа розробила власну концепцію етногенезу слов'янства, у тому рахунку й східного. Вона виходить з того, що на межі III-II ст. до н.е. слов'янська спільність формувалася у регіоні Вісли та частково Волині, потім центр слов'янського етногенезу змістився міжріччя Вісли та Дніпра. В к. I тис. до н.е. і поч. н.е. пройшов процес відокремлення гілки східних і гілки західних слов'ян, пізніше відокремилася гілка південних слов'ян.

Початок політичної історії України вчені пов'язують із зародженням державотворчих процесів у великих племінних об'єднаннях (союзах племен) передусім на заселених полянами землях (Подніпров'я) приблизно в VI- VIII ст. Вони були породжені започаткуванням і розвитком торгівлі, що вимагало певних зусиль для налагодження її, для охорони торговельних караванів, встановлення ділових відносин із сусідами. Забезпечити це могла певна політична інституція, якою була на той час влада князя, оперта на дружину (військо). Дружина, попри виконувані нею охоронні функції, часто вдавалася до походів, маючи від них здобич. Тобто з політичної точки зору тодішня влада мала зовнішні економічні (торгівля), політичні (військові походи, замирення тощо) зносини.

Основним заняттям полян були орне землеробство, скотарство, промисли, ремесла. Головні міста: Київ (центр племінного князівства), Переяславль, Руський, Родня, Вишгород, Білгород, Канів. Вони займали вигідне геополітичне положення, майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів. Із середини I тис. поляни входили до антського союзу, а після його розпаду разом з іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI- VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. У середині VIII ст. вони опинилися під владою Хозарського каганату.

2. Передумови утворення та економічний та соціокультурний розвиток Київської Русі.

У 80-ті роки IX ст. полянські землі після захоплення їх князем Олегом стали ядром Давньоруської держави.

Союзи племен, на думку істориків, були вже етнополітичними об'єднаннями, своєрідними протодержавними утвореннями. У арабських хроніках згадують про три з них: Куявія - очевидно, Київська земля, центром якої був Київ; Славія - землі ільменських слов'ян, де головним містом у Xст. став Новгород; Артанія, якою, за різними версіями, вважають Рязань, Тмутаракань, Чернігів, Білоозеро, Ростов Ярославський.

Традицію княжіння започаткували на київських землях Кий (приблизно V - початок VI ст.), який підтримував зв'язки з візантійським імператором, з великими почестями був прийнятий у Константинополі, Аскольд і Дир (династія Києвичів), які заснували перше східнослов'янське державне утворення у Наддніпрянщині. За свідченням літописця Нестора, у 860 р. вони здійснили похід на Константинополь. А організувати такий похід могла влада, що вже мала військо (у даному разі - флот), реалізовувала певні політичні інтереси, що теж засвідчує існування ранньої форми державності.

Могутня середньовічна Русь змусила Візантію до укладення союзницького договору, за яким Візантія платила Русі щорічну данину, а русичі зобов'язувалися надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Це дало змогу Русі швидко розвиватися, зміцнювати авторитет своєї держави. Вплив Русі на Півдні став настільки відчутним, що Понт Евксинський почали називати Руським морем. З'явилися й інші географічні назви з коренем «рус».

Щодо назви «Русь» в історичній літературі було багато суперечок. І донині це питання остаточно не з'ясоване. За однією з версій, фінно-угорські племена, які мешкали в районі Лагоди та Новгорода, називали «руссю» шведів. Згодом ця назва поширилась на племена, які жили південніше, й прижилася як елемент назви Київської держави. За іншою, слово «Русь» походить із Середнього Подніпров'я. Прибічники ще однієї версії вважають, що «Руссю» називали тодішню верхівку суспільства - воїнів і купців.

На думку академіка П. Толочка, «Русь» - слово іраномовного походження, пов'язане з назвою сарматських племен (роси, росомани, роксолани). На межі VIII- IX ст. воно поширилось на Середньому Дніпрі й почало означати назву місцевих слов'янських племен. Тому літописець зафіксував, що поляни стали називатись Русю. Тобто, слов'янське плем'я, яке стало ядром давньоруської держави, спочатку називали полянами, потім за ним закріпилася назва «Русь». З часом вона поширилась на всі слов'янські племена. Вірогідно, що зі словом «Русь» пов'язані й давні імена річок - Рось, її приток Росави й Роставиці. Слово «Русь» вживали у двох значеннях: в широкому - на означення всієї території Давньоруської держави; у вузькому - Середнього Подніпров'я. В епоху пізнього середньовіччя існувала назва Мала Русь, яка означала корінну етнічну територію держави.

Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у тому (північному) регіоні, хоча південноруські землі на сто- двісті років випереджали північні в соціально-економічному та культурному розвитку. Силою меча варяги змусили місцеві племена платити їм данину, але ті згодом об'єдналися і вигнали поневолювачів. Та протистояння серед слов'янських правителів, загострення між ними боротьби за владу призвели до того, що на князювання, як свідчить літопис, у 862 р. було запрошено норманського конунгу Рюрика, який став правителем Північної Русі.

Отже, протодержави східних слов'ян вирости на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного й тривалого соціально-економічного та культурного розвитку. Але й дотепер існують різні теоретичні міркування щодо державотворення на Русі.

Найдавніший руський літопис — «Повість минулих літ» — заснування державності на східнослов'янських теренах приписує норманам (варягам), яких звали «Русь». Запросили їх «княжити і володіти» ними племена чудь, словени, кривичі та весь.

Норманська та антинорманська теорії

Довкола цього літописного твердження, а разом — і навколо проблеми походження Київської держави півтора століття точиться дискусія між так званими норманістами й антинорманістами. Недостатність, суперечливість і неоднозначність історичного матеріалу, різні методологічні підходи, політична заангажованість ставали на заваді об'єктивного дослідження процесу виникнення Давньоруської держави. Позанаукове трактування цієї проблеми було започатковане у середині XVIII ст. в Санкт-Петербурзькій академії наук у полеміці між Г. Мюллером та М. Ломоносовим. Перший доводив, що Київську Русь заснували нормани, а другий рішуче спростовував цю версію.

Майже одразу полеміка, що спершу претендувала на науковість, переросла в ідеологічне протистояння.

Норманісти, як і антинорманісти, виникнення держави вважали кульмінаційним одномоментним актом, безпосереднім наслідком діяльності конкретної історичної особи. Під впливом такої доктрини опинилися покоління істориків ХІХ — першої половини ХХ ст. У центрі дискусій фігурувало обмежене коло питань — про походження назви «Русь», про те, до якого етносу могли належати літописні варяги й хто були перші руські князі.

Хоча, як видно з літопису, автор під «варягами» розумів сукупність народів, що жили поза Руссю полянською, київською, в тому числі й тих, що осіли в Західній Європі. Та Русь вважалась варязькою, себто закордонною, а київська — корінною, метропольною. «Варязьку Русь» і вивів у ІХ ст. Рюрик у Подніпров'я.

Але назва держави не обов'язково відображає сутність її походження. Це простежується на багатьох прикладах з європейської історії, коли назви держав виникали під впливом прийшлих етносів, які з плином часу асимілювалися з місцевим. Так, назва Болгарії походить від імені кочівників-завойовників тюркського походження — булгар; Франції — від імені германського племінного союзу, очоленого франками, які захопили Галлію; Британії — від германського племені бритів, котре завоювало місцеве кельтське населення.

Не має принципового значення й етнічне походження вояків-ватажків, які були причетні до створення держави. Як соціальний інститут, що виникає тільки на певній стадії розвитку суспільства, держава нівелює етнічні ознаки правлячої династії, висуваючи на чільне місце структури не племінного, а територіального, надплемінного типу. Більше того, розмиванню особливих етнічних, ментальних рис норманської знаті сприяло ослов'янення скандинавів завдяки приватним, а особливо шлюбним зв'язкам. Про глибину цього процесу свідчить хоча б те, що син Ігоря та Ольги став першим князем, названим слов'янським іменем — Святослав. Найдовше зберігалась мовна ознака, що свідчила про приналежність прийшлого етносу. Деякий час існувала двомовність, яка побутувала ще при дворі Ярослава Мудрого. Його сини були останніми київськими князями, котрі знали і шведську мову. Тому, незалежно від того, ким були Аскольд і Дір — норманами, як вважає літописець, чи останніми представниками полянської князівської династії Кия, як вважає більшість учених, — у часи Аскольда (за літописом, між 862—882 рр.) Русь охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів та південно-західних сіверян.

Це дає підстави вважати норманську теорію спростованою. Без сумніву, нормани в ІХ—ХІ ст. відігравали на Русі активну політичну роль. Безперечне й скандинавське походження Рюрикової династії. Але східнослов'янське суспільство ще до появи варягів мало свої протодержавні утворення. Перша руська держава постала з поєднання багатьох, а не лише окремих чинників; варязький був лише одним з них. Руська історія тільки завдяки варягам є такою ж фікцією, як руська історія без них.

Хозарська гіпотеза

Загальновідомо, що в середині VII ст. тюркомовні племена утворили в пониззях Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу — Хозарський каганат. У VIII ст. він підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обґрунтування тези про хозарське походження Київської держави. Наприклад, у Конституції Пилипа Орлика (1710) стверджували, що хозари-козаки першими прийняли християнство ще до Володимира Святого. Це означало, що протоукраїнська держава, де головною силою були хозари-козаки, раніше за Володимира прилучилася до європейської цивілізації. Постала ця гіпотеза за конкретної політичної ситуації, на основі пошуку протидії (зокрема, й ідеологічної) політиці Москви. Щоб уникнути будь-яких намагань довести спорідненість історії України та Московії, в т. ч. й щодо віри, П. Орлик і висунув тезу про хрещення «хозар-козаків», наголошуючи, що вони

раніше навернулися до цивілізованого світу, не маючи ніякого відношення до азійського деспотизму Москви.

Така точка зору істориками різних поколінь не була сприйнята всерйоз, як і твердження сучасного історика-дослідника О. Пріцака про те, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка — спадкоємницею роду Кия. Археологічні дослідження давнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури.

Насправді Русь і Хозарія були паралельними утвореннями, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах, а ті слов'янські племена, які підкорялися Хозарії, у процесі становлення Київської Русі поступово переходили під її владу. До того ж Русі неодноразово вторгалися у хозарські землі. У 60-ті роки X ст. внаслідок війни з русами Хозарська держава перестала існувати. З IX ст. в Європі домінувала Давньоруська держава.

Серед істориків побутує думка, що перший етап у розвитку киеворуської державності був «варязьким». Починається він з убивства Аскольда і завершується хрещенням Русі. Його особливістю було панування чужоземної політичної еліти з її об'єднавчо-централістичними устремліннями. Мимовільно її автори виявляють прихильність до норманської теорії, ігноруючи інші визначальні риси політичної історії Київської Русі цього періоду.

Збирання і консолідація руських земель здійснювалися силою. Приєднані землі удержавлювалися, поширенням на них системи збору данини, судочинства й адміністрації. З перших років існування Давньоруської держави данина довго була ненормованою. Її розмір був засобом економічного і політичного тиску на непокірних. Тому тодішнє державне об'єднання не було міцним та організаційно завершеним.

Князювання Ігоря мало чим відрізнялось від Олегового.

За княжіння Ольги політична структура Київської держави набуває більш чітких обрисів. За Ольги вона стає консолідованішою. Формується адміністративна система, організовуються опорні пункти князівської влади в землях племінних князів (погости і стоянки), регламентується розмір данини — переважно у формі полюддя.

Дбаючи про зміцнення своєї влади, захист території, перші київські князі виходили не з ідеї створення могутньої держави (політична їх свідомість ще не сягала такого рівня), а передусім намагалися приростити свої багатства.

І все ж Русь середини — другої половини X ст. мала, хоча й обмежені, але стабільні ознаки державної організації:

- було інкорпоровано до її складу основні східнослов'янські землі (на початок XI ст. її територія становила 1,1 млн. кв. км з населенням до 4,5 млн. осіб);

- регламентовано данину, створено, хоч і примітивний, державний апарат із князівських дружинників;

- діяло усне звичаєве право (звід норм під назвою «Закон Руський»);

- існувала стратегія зовнішньої політики, зорієнтована на Візантію.

Політичний лад Київської Русі складали:

1. Князь і київська знать. Вони були вищими представниками державної влади.

2. Військо («вої»). Воно ще не було регулярним, а збиралося в разі потреби (для походів у чужі землі, упокорення підвладних територій). Військо було підпорядковане князеві, але й він залежав від нього.

3. Влада і право. Вони стали вагомими за князювання Володимира, який, приборкавши місцевих князів, зосередив їх у руках своєї династії. Водночас він спрямовував зусилля на розвиток, зміцнення та систематизацію внутрішніх зв'язків у країні.

Великий князь київський Володимир, розгортаючи широку програму реформ, мав на меті посилити великокняжу владу. *Передусім він зосередився на зміцненні адміністративної влади, спрямованої на ліквідацію племінних князів і запровадження*

нового адміністративного поділу країни на уділи — землі довкола найбільших міст. Володимир утвердив династичну ідею, за якою тільки його нащадки мають володіти руською державою, яка на той час відігравала консолідуючу роль.

Державна єдність Русі зміцніла. Сини Володимира були не князями, а лише намісниками князя, повністю залежними від верховного володаря, і цим принципово відрізнялись від своїх попередників — племінних князів і старійшин, які спиралися на місцеві сили, ресурси й традиції, протидіючи централізації країни.

Основними містами держави управляли, збираючи данину і здійснюючи судочинство, намісники київського князя, які мали в підпорядкуванні чиновників нижчого рангу. Вони заправляли справами у волості. Все це сприяло консолідації, хоч і відносній, державної території, зміцненню рубежів Русі.

Володимир був першим реформатором на Русі. Його діяльність за межами Русі підпорядкував завданням внутрішнього впорядкування. Саме він усвідомив необхідність та ініціював проведення правової реформи. У «Повісті минулих літ» йдеться про те, що він думав і про ратні справи, і про «устав земний»; про діяльність київського князя в сфері державного будівництва, про вироблення закону, який би регулював суспільно-правові відносини в державі.

Володимир був помітною політичною фігурою і на міжнародній арені. Його шлюб із сестрою візантійського імператора принцесою Анною, зробив його рівним імператорові.

3. Хрещення Русі та його історико - культурне значення.

Найвагомішою його історичною заслугою є здійснення релігійної реформи. Починаючи з 980р., Володимир вів інтенсивні пошуки оптимальної з точки зору об'єднавчих, централізаторських інтересів молодій Київській державі релігійної структури. Ці пошуки завершилися наверненням Русі у християнство за візантійським (православним) обрядом. Вибір цієї релігії було обумовлено тим, що саме за православ'ям церковна влада підпорядковувалася інтересам світської влади. Ця обставина була, мабуть, вирішальною у запровадженні християнства за візантійським взірцем, який щонайкраще відповідав системі політичного устрою Київської Русі, що була тоді відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Християнізація відкривала шлях до визнання за Київською державою права посісти чільне місце в політичній структурі тогочасного світу й на входження до світової християнської спільноти. Внаслідок прийняття християнства Київська держава стала партнером більшості країн середньовічної Європи.

Прийняття християнства було передусім результатом соціально-економічного, політичного й культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, саме: утвердженню нових, прогресивних для того часу феодальних виробничих відносин та притаманних їм форм політичного та духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалася ситуація на її зовнішніх рубежах. Місцева знать переходить до освоєння власних земель, експлуатації своєї челяді.

За правління Володимира не всі давньоруські землі було цілком християнізовано, але більшість населення навернулася, принаймні формально, в нову віру. Було закладено основи церковної організації. Вона об'єктивно визначила єдину для всього населення Київської держави релігійну приналежність. Церква сприяла територіально-адміністративному зміцненню держави, засновуючи єпископії в адміністративно-політичних центрах давньоруських земель - князівствах. Все це відповідало потребам об'єднавчої політики Володимира та згуртуванню країни.

Церква в тогочасному суспільстві провадила гнучку соціальну політику, виступаючи проти свавілля феодалів, утисків народу та ін. Вона сприяла утвердженню єдиних для всього населення морально-етичних норм. Розвиваючи східнохристиянську концепцію верховної державної влади, церква працювала на утвердження в давньоруському суспільстві нової політичної моралі, її діяльність позитивно вплинула на

розвиток суспільної думки, писемності, літератури, архітектури, іконопису, духовної культури загалом. Яскраве свідчення цього - спорудження в Києві величного Софійського собору.